

Jargivello

LA ROCA

Nº 5

XODOS
gener 2013

El comerç de la neu. Neveres i ventisquers del massís de Penyagolosa

Pascual Boira i Muñoz

EN AQUESTA OCASIÓ FEM, PER PRIMERA VEGADA, un número monogràfic dedicat íntegrament a un únic article. Al nostre parer el tema s'ho val i confiem que als lectors també els ho semblarà. Es tracta d'una descripció detallada de l'important paper que van jugar la vintena de depòsits de neu del massís del Penyagolosa en el comerç de la neu que es va produir des del segle XVI fins al segle XX. La lectura del text ens informa, entre altres moltes curiositats, sobre l'especial rellevància d'algunes neveres i ventisquers ubicats en territori xodenc i sobre unes altres neveres que per modificació dels límits del terme han acabat pertanyent en l'actualitat a un altre municipi.

Per a la gent del segle XXI la producció del fred és una feina domèstica i automatitzada de la que no en parem compte, però en una època en la que no es coneixia la producció industrial del gel la neu era summament valuosa per a la població, sobretot per les seues utilitats medicinals o curatives. Era recollida a l'hivern i convenientment atapeïda per a conservar-la a l'interior de ventisquers o de neveres soterrades, acuradament construïdes amb pedra, posteriorment, a l'estiu i aprofitant la frescor de la nit comerciants i traginers la transportaven amb matxos pel camí dels nevaters per avituallar alguns pobles de La Plana, principalment la ciutat de Castelló.

En Pascual Boira i Muñoz, autor del documentat article que ara us presentem, va nàixer a les Coves de Vinromà, és llicenciat en Geografia i Història per la Universitat de València, i professor de secundària del Centre d'Ensenyament Secundari «Alt Maestrat» d'Albocàsser.

Pascual fa anys que es dedica a l'estudi de la totalitat dels aspectes socioeconòmics i tècnics d'aquest comerç i de totes les circumstàncies que van envoltar l'avituellament de gel a les més importants ciutats valencianes del litoral, documentant la dura vida i el treball dels nevaters i dels traginers. Així mateix ha catalogat i ressenyat històricament cadascuna de les neveres, caves, pous de neu i ventisquers de la província de Castelló, de la serra de Mariola i de la Vall d'Albaida. Com a conseqüència d'aquest rigorós treball ha publicat diversos llibres sobre el tema i nombrosos articles. Realitzant també interessants conferències de divulgació en molts pobles de tot el País Valencià, com ara la que va pronunciar a Xodos l'estiu passat.

El passat 2012 va publicar el llibre *Les neveres de la província de Castelló. L'ús i el comerç de la neu a les comarques castellonenques*, el que li ha possibilitat la redacció del magnífic treball que avui ens mostra en aquest butlletí número 5 de *La Roca*.

Des de l'Associació Cultural l'Argivello li estem extremament agraïts a Pascual Boira per aquest rigorós treball, que ens desvela un important patrimoni històric dels pobles de la muntanya castellonnenca ocult per a molts de nosaltres fins ara, i en especial, per donar-nos a conèixer amb detall el comerç de la neu al massís de Panyagolosa i tot el que incumbeix directament el patrimoni xodenc.

El comerç de la neu. Neveres i ventisquers del massís de Penyagolosa

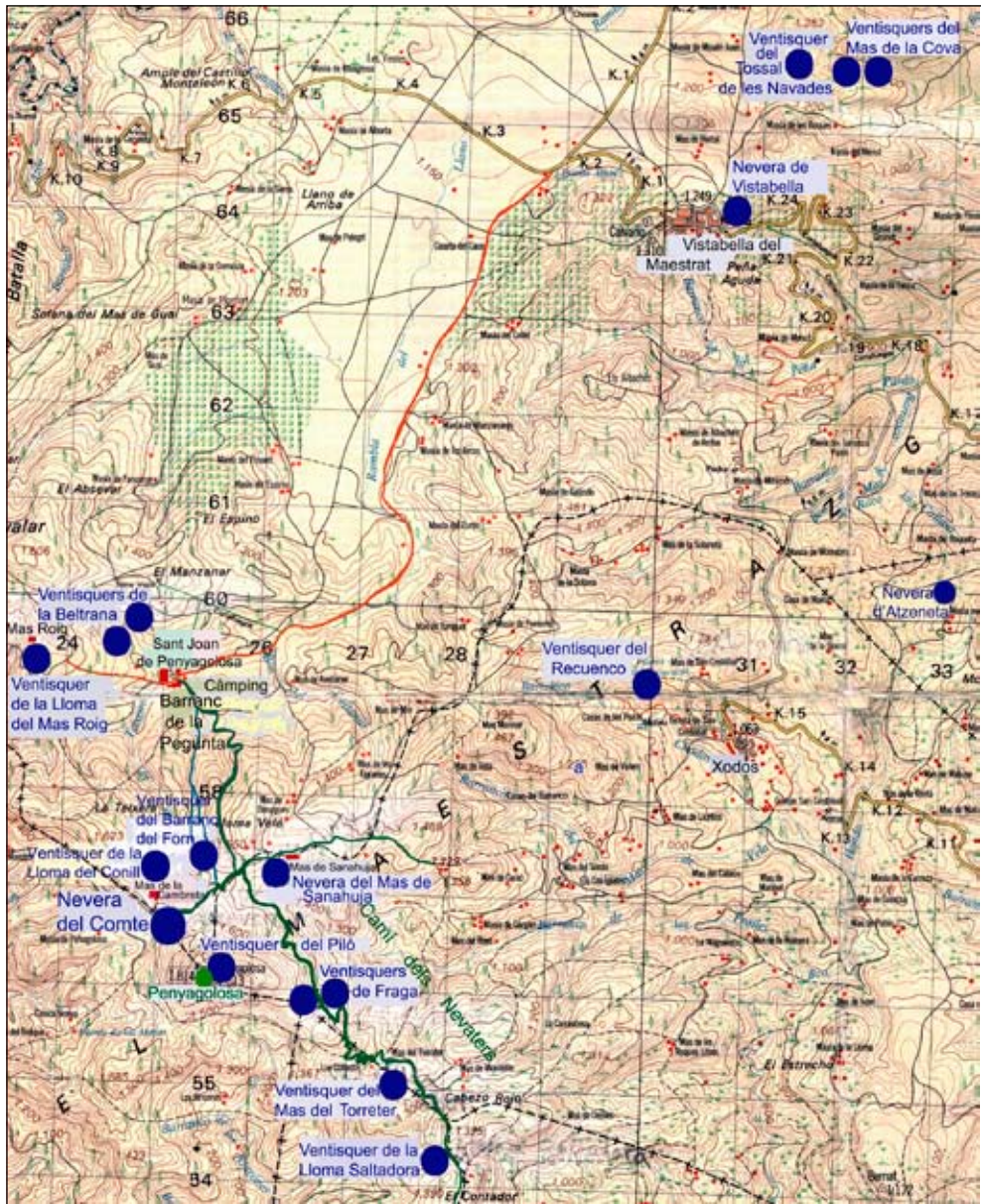
Pascual Boira i Muñoz

LA NEU I EL GEL són els més efectius *productors* naturals de fred. El terme productor és entenedor però inexacte. La física afirma que, en realitat, el fred no es produeix... ja que el fred no és res, no existeix. No és més que l'absència total o relativa de calor. La neu i el gel no *transmeten* fred; de fet, rebaixen la temperatura de les matèries amb les quals entren en contacte. Allò que resulta decisiu és que la neu i el gel poden ser conservats en el temps i poden ser transportats d'un lloc en un altre; condicions que els van permetre esdevenir les primeres matèries d'un autèntic comerç del fred natural que ha funcionat des de fa uns 4.000 anys.

L'auge d'aquest comerç a Europa abraça des de la mitjana del segle XVI a la darrera del XIX, tot coincidint amb un marc climàtic favorable. L'anomenada *petita edat del gel* va imposar un clima més fred i humit que l'actual. La facilitat d'arreglada de neu i gel potser era una condició necessària, però no suficient per a l'establiment d'una activitat a gran escala. Comerciar amb l'inexistent fred no és gens fàcil i requereix algunes coses. Cal posar a punt tècniques per a arregar-lo sota la forma de neu o de gel; generalment a l'hivern i a les muntanyes. Cal impedir la fusió de la neu i el gel durant el transport amb rutes nocturnes i sistemes de protecció. Calen magatzems específics de construcció acurada: les neveres i els ventisquers. Cal articular sistemes comercials i legals, punts de venda, impostos i cises. Un esforç humà, tècnic i econòmic que només podia basar-se en un consum relativament ample. Calia, en definitiva, popularitzar el fred.

En la popularització coincideixen dos processos socials. D'una banda, el discurs legitimador que va sostenir la medicina renaixentista no sense polèmica interna. La salubritat pública era l'argument recurrent per a justificar l'ús del fred i els esforços de viles i ciutats per a organitzar convenientment el seu proveïment. D'altra banda, l'ús de la neu i el gel no va escapar a la distinció i el gust. Des dels palaus, els capítols catedralicis o les cases nobles, la moda del fred es va estendre fins a altres estrats socials.

El comerç del fred natural és un complex de fets culturals (tècnics, simbòlics i socials) inserit en un temps històric: el de la societat tradicional. El nou temps de la industrialització exigia també un nova manera de proveir-se de

Neveres i ventisquers del massís de Penyagolosa

fred... una manera industrial. La substitució del fred natural per l'industrial constitueix un procés cultural de canvi ben interessant.

Mitjançant les tècniques de congelació basades en l'expansió de gasos prèviament comprimits, es passa a *fabricar* el fred (ara ja sota la forma única de gel) en instal·lacions industrials ubicades als centres mateixos de consum. El cicle del transport i distribució es va modificar dràsticament. De la fàbrica als

cafés, les orxateries, les llotges de peix o les llars en carros i, més tard, camions. Encara recordarà algú haver comprat barres de gel per a aquelles neveres domèstiques de suro, fusta i metall. El salt tecnològic va permetre domesticar el fred, tot evadint-se de la dependència del clima. Va eliminar-se l'onerós desfasament entre la temporada de *producció* del fred i la de consum, ja que era possible *produir* el gel d'acord amb las oscil·lacions estacionals de la demanda. Van quedar definitivament obsolets els ventisquers i les neveres de les nostres muntanyes.

A partir dels anys trenta del segle xx, la tècnica va permetre un nou canvi. La *producció* de fred va passar a fer-se en aparells frigorífics cada vegada més barats i menuts, de manera que es van introduir a poc a poc a les llars. Del fred domesticat de les fàbriques de gel al fred domèstic, *produït* a casa nostra. Ha desaparegut ja per sempre el cicle del transport i distribució. Però encara més: ja no hi ha un agent transmissor i materialitzador del fred com abans era el gel, un producte que es puga veure, tocar i pel qual s'haja de pagar. Ara només cal pagar per l'aparell i per l'energia que el fa funcionar. El fred –paradoxal concepte físic que no significa sinó absència– sembla, ara sí, haver desaparegut.

A mode de resum, d'acord amb Cruz i Segura, podem afirmar que sobre una matèria tan perible com la neu, es va desenvolupar un comerç sòlid i vigorós; malgrat que el clima i les característiques orogràfiques de les terres valencianes li van imposar algunes servituds, atès que havia de ser arreplegada i emmagatzemada allí on cau (a les muntanyes) i transportada després, en un viatge no sempre fàcil, cap als centres consumidors. Es va fer necessària la construcció d'una xarxa de depòsits de neu. Però aquest treball es va col·lapsar en uns pocs anys. La irrupció i ràpida difusió del gel artificial va comportar la brusca desaparició del comerç de la neu. Una història de segles liquidada en a penes uns decennis, els del trànsit del segle xix al segle xx. En un espai geogràfic com el valencià de muntanyes pròximes a la mar, un recurs exclusiu d'aquelles va ser demanat per les urbs litorals. El comerç de la neu va constituir una més de les estretes relacions funcionals entre aqueixos dos àmbits tan mediterranis. I així va funcionar durant uns quants segles: proporcionant alguns beneficis als habitants de la muntanya, enriquint els grans comerciants, alçant una densa xarxa de depòsits de neu, animant els camins durant les nits d'estiu amb les caravanes de mules carregades de fred, alleujant febres i calors.

1. Les neveres del massís de Penyagolosa. Característiques

Al massís de Penyagolosa o als municipis més o menys pròxims, hem localitzat o documentat **vint depòsits de neu**, entre **neveres i ventisquers**. Cal dir que, de totes aquestes construccions, tan sols la nevera del Comte s'ha conservat en bon estat, encara que amb el pou ensorrat de terra.

D'algunes, res no en sabem, com ara de la nevera de les Useres, de la qual no s'ha conservat cap resta material; o de l'anomenada partida de la Nevera, a Costur, de la qual tan sols ens ha arribat el topònim. D'altres, malgrat les notícies documentals, com ara les de la nevera de Vistabella, tampoc no s'han conservat restes materials, i fins i tot desconeixem l'indret exacte on van ser bastides.

De la nevera d'Atzeneta, que fins i tot ha donat nom a una partida i a un cim d'aquest terme, encara podem gaudir d'algunes despulles. També de la nevera del mas de Sanahüja s'han conservat restes materials, les quals deixen palés la seua possible similitud amb la nevera del Comte.

La nevera del Comte o del mas de Penyagolosa, molt ben conservada, presenta un alt interès arquitectònic, especialment la coberta: una magnífica volta sustentada sobre dos arcs que es creuen.

Pel que fa als ventisquers, cal destacar els del Recuenco per l'emplaçament. També el ventisquer de Fraga I, encara que malmés, ofereix un cert interès.

Del ventisquer del Piló, no en queda cap resta material; i, del de la Lloma del mas Roig i el de la Lloma Saltadora, per les despulles que hi resten tan sols podem esbrinar —i no sense dificultat— l'indret on van ser bastits. També el ventisquer de Fraga II va quedar força malmés després de l'ampliació de la pista forestal que baixa des de Penyagolosa fins a Llucena, l'antic camí dels Nevaters. El ventisquer del mas del Torreter va ser transformat en una bassa per a abeurar el ramat.

El ventisquer del tossal de les Navades i els del mas de la Cova van ser reaprofitats com a forns de calç. Del ventisquer de la Bertrana I, tan sols ens ha quedat la circumferència de pedres que delimitava el depòsit. Finalment, el ventisquer de la Bertrana II, i, especialment, el del Barranc del Forn i el de la Lloma del Conill, encara que malmesos, són dignes de ser visitats, atés l'emplaçament en rutes molt transitades de la muntanya de Penyagolosa.

Aquesta és la relació de neveres i de ventisquers localitzats al massís de Penyagolosa i als municipis pròxims:

1. La Nevera. Atzeneta del Maestrat
2. Ventisquer del Recuenco I. Xodos
3. Ventisquer del Recuenco II. Xodos
4. Ventisquer de Fraga I. Xodos
5. Ventisquer de Fraga II. Xodos
6. Nevera del mas de Sanahüja. Xodos
7. Ventisquer del Piló. Xodos

Ventisquer del barranc del Forn

8. Ventisquer del tossal de les Navades. Vistabella del Maestrat
9. Ventisquer del mas de la Cova I. Vistabella del Maestrat
10. Ventisquer del mas de la Cova II. Vistabella del Maestrat
11. La Nevera de Vistabella. Vistabella del Maestrat
12. Ventisquer de la Bertrana I. Vistabella del Maestrat
13. Ventisquer de la Bertrana II. Vistabella del Maestrat
14. Ventisquer de la Lloma del mas Roig. Vistabella del Maestrat
15. Ventisquer del Barranc del Forn. Vistabella del Maestrat
16. Ventisquer de la Font de la Cambreta. Vistabella del Maestrat
17. Nevera del Comte o del mas de Penyagolosa. Villahermosa del Río
18. Ventisquer del mas del Torreter. El Castillo de Villamalefa
19. Ventisquer de la Lloma Saltadora. El Castillo de Villamalefa
20. La Nevera. Les Useres
21. Partida de la Nevera. Costur

2. Construcció de les neveres de Penyagolosa

La nevera del Comte degué ser bastida l'any 1602 o 1603 atés que, al contracte d'arrendament del forniment de neu de la capital de la Plana de l'any 1604, llegim per primera vegada que la neu que es portarà a la vila de Castelló és de la casa de Penyagolosa,¹ la qual identifiquem amb la nevera del Comte.

1. A M DE CASTELLÓ. Protocols notariais *del notari Francesc Jover*, 24 de maig de l'any 1604.

Nevera d'Adzeneta

La nevera de Vistabella ja havia estat construïda l'any 1610, atés que en aqueixa data el mercader de Vinaròs Jaume Blasco, que l'any susdit havia arrendat la provisió de neu de la vila de Castelló, va ser obligat per ordre reial a abastir de neu les tropes del comte de Benavent durant el mes d'agost. Blasco va argüir que no podia complir el manament, ja que li faltaria neu per a observar l'obligació d'avituallar la capital de la Plana; per la qual cosa va proposar que «manaren donar-li neu de la casa de Penyagolosa, tantes quantes càrregues ell gastaria de la casa de Vistabella en servisi del dit señor comte de Benavent, y al propi preu que ell la té comprada de la casa de Vistabella [...]».²

A l'informe que va presentar l'any 1702 el jurat i notari de Castelló Pere Brevia sobre si havia nevat al massís de Penyagolosa, s'esmenten, a més de la nevera del Comte, les de Pero Renovell i Gaspar Rovira.³ La del mas de Sanahüja deu ser una d'aquestes dues neveres.

No tenim cap notícia sobre la possible data de construcció de la nevera d'Atzeneta del Maestrat.

Cal suposar que, a la segona meitat del segle XVI, la neu de Penyagolosa ja era recollida i conservada en ventisquers per a ser transportada durant l'estiu a Castelló; almenys això es desprén de la petició feta pels frares del convent

2. ÍDEM. *Judiciari 1608-1611; Mà de Judiciari; Primera mà de Judiciari dels jurats de la vila de Castelló de la Plana de l'any 1610*, 25 d'agost de l'any 1610.

3. ÍDEM. *Judiciari 1701-1704; Mà de Consells; Segona mà de consells de la vila de Castelló de la Plana de l'any 1701 finint en l'any 1702*, 14 de març de l'any 1702.

de Santa Bàrbara, quan l'any 1589 van posar com a condició per a avituallar de neu la capital de la Plana que es demanara al comte d'Aranda (que posseïa el domini directe de les terres del massís de Penyagolosa) que tan solament ells pogueren traure neu de la seua terra.⁴

Tanmateix, res no podem dir sobre la data de construcció dels ventisquers que coneixem a hores d'ara a la muntanya de Penyagolosa, encara que tenim algunes referències sobre el bastiment de geleres al susdit massís.

Al tracte acordat pel síndic i notari castellanenc Melcior Capero l'any 1635 per avituallar de neu la ciutat de Castelló, es garantia a Jaume Escuder que el Consell de la Vila li prestaria quinze lliures «pa fer, si li mester fos, un ventisquer»; el qual, efectivament, va fer.⁵

Al contracte d'arrendament de la provisió de neu signat pel Consell de la Vila de Castelló amb els lluceners Josep Colom i Jacint Monfort l'any 1663, s'especificava que «si cas serà que no caurà, en lo dit temps, neu competent en Peñagolosa per a poder omplir les cases y los dits arrendadors hauran replegat alguna quantitat de neu en la casa y nevera que tenen pròpia, o en ventisquers en dita montaña [...]».⁶ L'any 1670 Colom i Monfort van concertar de bell nou el forniment de neu de Castelló, amb la condició que «[...] l'hajen de donar la dita neu, així de la sua nevera y de la nevera del Conde o dels alventisquers que faran de Penagolosa [...]».⁷

A finals del segle XVII, els germans Cristòfol i Jaume Herrera, veïns de l'Alcora, posseïen un ventisquer al terme del Castillo de Villamalefa.

3. La propietat de les neveres

Les neveres i els ventisquers de la muntanya de Penyagolosa eren de propietat particular. En alguns casos, com ara la nevera del Comte, era arrendada al millor postor, normalment l'abastador de neu de Castelló i d'altres municipis de la Plana; per exemple, l'any 1609, els jurats de Castelló de la Plana van acordar la provisió de neu de la ciutat amb Pere Rubert, «que tenia en aquell temps arrendada la casa de neu del massís de Penyagolosa».⁸ En altres casos, la neu recollida a les neveres o als ventisquers pels seus propietaris era venuda als traficants de la Plana.

La nevera del mas de Penyagolosa era propietat del comte d'Aranda. El 28 de desembre de l'any 1613, davant del notari Lluís Salvador, la vila de Llucena

4. ÍDEM. *Llibres de Consells 1587-1590; Mà de Consells de la vila de Castelló de la Plana de l'any 1589 finint en l'any 1590*, 2 d'agost de l'any 1589, f. 464 r.

5. ÍDEM. *Judiciari 1635-1637; Mà de Judiciari; Segona mà de Judiciari dels jurats de la vila de Castelló de la Plana de l'any 1635 finint en l'any 1636*, 9 de gener de l'any 1636.

6. ÍDEM. *Escriptures de la Vila 1662-1665*, 15 de febrer de l'any 1663.

7. ÍDEM. *Escriptures de la Vila 1668-1671*, 12 de febrer de l'any 1670.

8. ÍDEM. *Judiciari 1608-1611; Primera mà de consells de la vila de Castelló de la Plana de l'any 1609 finint en l'any 1610*, 20 de juny de l'any 1609.

va atorgar capbreu a favor «del Excelentísimo Señor Don Antonio Ximénez de Urrea, Conde de Aranda [...] Señor de la Tenencia de Alcatén [...] lo cual es del tenor siguiente: Primeramente es de su Señoría Ilustrísima la nevera y casa de nieve, que es situada en el término y distrito de la dicha villa de Lucena, la qual arrienda, su Señoría Ilustrísima, a su aprovechamiento, como señor de ella [...]».⁹ Cal dir que la nevera no es localitzada al terme de Lluçena, sinó al de Villahermosa del Río, a frec de la ratlla del terme de Vistabella.

Joan Moliner, veí de Vistabella, degué ser el propietari de la nevera de Vistabella, almenys entre els anys 1614¹⁰ i 1635. El jurat Pere Nicolau Figuerola, l'any 1635, va informar el Consell de la Vila de Castelló que Joan Moliner i la resta de propietaris de la casa de neu de Vistabella havien ofert «a esta vila si els vol comprar la present vila la neu de la dita nevera y cassa; la donaran en preu de cent y vint lliures, ab que hajen de donar a la filla de Moliner, amo de la casa de dita nevera, dos lliures de neu cada dia».¹¹

L'any 1650, la nevera de Vistabella era propietat de Francesc de Pedro. L'any 1669, el síndic de Castelló Vicent Pasqual, en nom del Consell de la Vila, va gestionar amb l'esmentat de Pedro la compra de la propdita nevera, malgrat que els resultats no van ser positius.¹²

Ja hem vist que Pero Renovell i Gaspar Rovira eren els propietaris de dues neveres o, potser, ventisquers a la muntanya de Penyagolosa.¹³

A la segona meitat del segle XVII, Josep Colom i Jacint Monfort, veïns de Lluçena, eren també propietaris d'una nevera i de ventisquers a Penyagolosa.¹⁴

Tan sols la nevera de les Useres degué ser de propietat municipal.

4. La destinació de la neu de les neveres de Penyagolosa

El lloc natural d'aprovisionament dels comerciants i traginers que portaven la neu a Castelló i a la resta de municipis de la Plana, des del segle XVII, va ser sempre la muntanya de Penyagolosa.

El primer contracte que coneixem per a portar neu des de la nevera del Comte fins a Castelló data de l'any 1604.¹⁵

9. AM LLUCENA. Sig. 1.1.4. Caixa 48; *Concordias y privilegios; Capbreve (1613)*. [Citat per ESCRIG FORTANETE, J. *Lluçena: una historia de l'Alcalatén. Sociedad, poblamiento y territorio*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, 1998, p. 666-670]

10. AMC. *Protocolos notariales del notari Francesc Jover*, 11 de març de l'any 1614.

11. ÍDEM. *Judiciari 1635-1637; Mà de Consells; Mà de consells de la vila de Castelló de la Plana de l'any 1634 finint en l'any 1635*, 20 de març de l'any 1635.

12. ÍDEM. *Judiciari 1668-1671; Mà de Judiciari; Primera mà de judiciari dels jurats de la vila de Castelló de la Plana de l'any 1669 finint en l'any 1670*, 7 de novembre de l'any 1669.

13. ÍDEM. *Judiciari 1701-1704; Ibidem*.

14. ÍDEM. *Escriptures de la Vila 1662-1665*, 15 de febrer de l'any 1663.

15. ÍDEM. *Protocolos notariales del notari Francesc Jover*, 24 de maig de l'any 1604.

Dia 24 de maig de l'any 1604. Concòrdia feta y fermada entre micer Thomàs March, doctor en drets, Miquel Mas, Joan Bofill e Bertomeu Mas, Jurats de la present vila, e Joan Monsegur, de la present vila, e Joanes [Francés] Faraix, nou convertit de Borriol, sobre lo port y vendària de la neu per al present any.

E primerament, és stat pactat y concordat entre dites parts que lo dit Faraix tingua obligació de portar tota la neu que la vila hi aurà mester, per al servici dels particulars de la present vila, de la casa de Penyagolosa; d'esta manera, que al principi haja de portar dos càrregues; ço és, un dia part altre lo freqüent, y [si] haurà necessitat d'un dia part altre tres càrregues, les haja de portar.

Ítem, que lo temps que Joanes nestaria més neu, per a qualsevol ocasió y necessitara, y per a Nostra Señora d'Agost et etiam si seran necessàries dos càrregues cada'l dia, les haja de portar, avisant-lo, empero, dos dies ans.

Ítem, que lo dit Monsegur tingua obligació de rebre dita neu y pagar al dit Faraix tres sous de la neu que portarà per cada arroba, pesada que sia en la present vila.

Item, que en cada càrrega de neu que portarà, pesant aquella, y haurà a robes y liures, que les liures no s'hajen de pagar sinó per terces; ço és, dotze lliures, vintiquatre sous y trenta sis.

Ítem, és stat pactat y concordat entre dites parts que dit Francés Faraix estiga obligat de portar a dit for de tres sous per arrova dita neu tots temps que y haurà neu en la dita casa de Penyagolosa, y portar totes les càrregues que lo dit Joan Monsegur, eo los Jurats, li diran, sots pena de sexanta sous y ab conminació que tots temps que nou farà dits jurats, eo dit Monsegur, puxen consertar ab altra persona que porte dita neu, en lo modo desudat, a se pesar y carrech del dit Faraix, y aquest tingua obligació de pagar tota la qu'es donarà més del que sia consertat.

Ítem, que lo dit Joan Monsegur stiga obligat, com ab la present s'obliga, a rebre dita neu a dit for de tres sous, y vendre aquell a tres dinés per liura, mentres in haurà en dita casa de Penyagolosa; y també està concordat que dit tracte haja de cesar y reste si exia la imposició se diu se fa per a pagar lo cost de les galeres.

Ítem, és stat tractat que lo dit Monsegur, per a lo dit port, haja de donar al señor de la casa de la neu 5 sous reals castellans per cada càrrega, y que dits Jurats li hajen de donar, e donen, la caseta de la neu que stà davant lo palau.

Ítem, és stat tractat y concordat entre dites parts que així lo dit Francés Faraix, com lo dit Monsegur, haurà lo pacte de dites coses s'hajen de sottmetre, com ab lo present capítol se sotmetrà a fur y jurisdicció dels dits Jurats, pro quibus omnibus ad implendis cadascú de per si s'obliga sos béns.

Actum Castilione. Testes Jaume Çahera, Jaume Font, verguer.

Però, a més de la ciutat de Castelló, la neu de Penyagolosa també arribava a la majoria de viles de la Plana Baixa, especialment a Onda, Vila-real i Nules; a les de la Plana Alta, com ara Borriol o Vilafamés; i als llogarets de l'Alcalatén, més pròxims a la muntanya de Penyagolosa, com ara l'Alcora o Lluca.

El terme de Xodos

ELS VENTISQUERS DEL RECUENCO

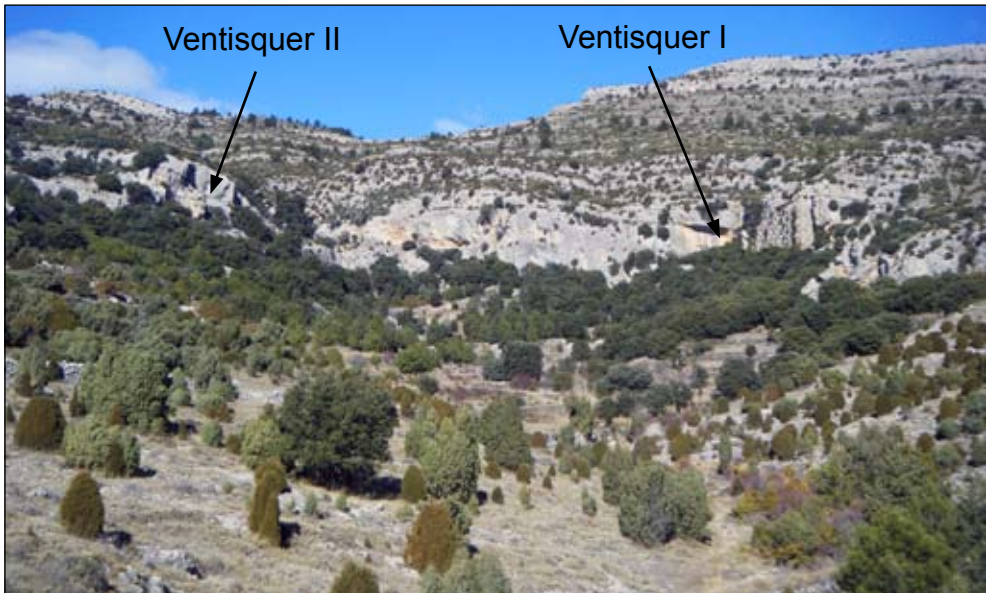
LOCALITZACIÓ. Als cingles del Recuenco, a 1.150 m d'altitud.

VENTISQUER I

ACCÉS. Des de Xodos, buscarem la pista forestal que va fins a la muntanya de Penyagolosa, per la part superior del poble. Des de l'inici de la pista recorrerem 170 m, i a mà dreta veurem la senderola que baixa fins a la font del Recuenco, la qual seguirem. Arribats a la font, ens dirigirem, per la part dreta del rierol del Recuenco, fins a la base de la cinglera. L'indret on hem d'arribar, l'hauem vist ja des de la pista forestal: una gran diàclasi amb tonalitats blavenques a la roca. A l'altura del cingle girarem a l'esquerra; primer, veurem una zona de menor altura, però nosaltres hem d'arribar fins a la part més elevada del roquissar, per la qual cosa pujarem entre les alzines fins a arribar a la base, i buscarem la diàclasi observada des de l'inici del camí. Primerament, veurem un mur que forma una plataforma, i a l'àrea superior d'aquesta el ventisquer, a l'abric del penya-segat.

VALORACIÓ. La construcció és encisadora, però l'accés i la localització no és fàcil.

TOPONÍMIA. Rep el nom de l'indret on va ser bastit: el cingle del **Recuenco**.

Situació dels ventisquers als cingles del Recuenco

CARACTERÍSTIQUES. Clot de neu orientat cap al sud que va ser bastit sota el penya-segat d'orientació est-oest del cingle del Recuenco, en un indret molt ombrívol.

Un mur bastit amb pedres de grans dimensions dels entorns, travades amb tècnica de pedra seca, dóna suport a una plataforma des de la qual, mitjançant una petita rampa, s'accedeix al ventisquer. La plataforma mesura uns 15 m de llargària per 9 m d'amplària.

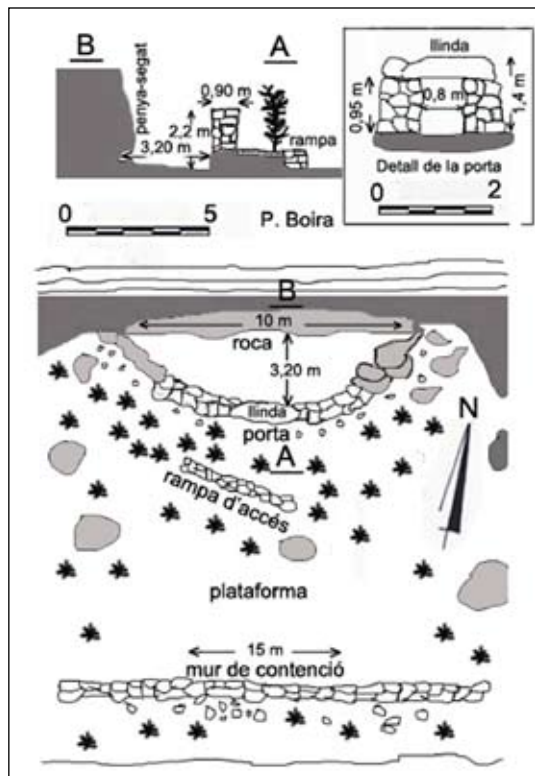
La gelera, protegida pel penya-segat, té forma irregular, amb uns 10 m de llargària i 3,2 m d'amplària. Un mur de 0,9 m de gruix construït amb pedres de grans dimensions dels entorns travades amb tècnica de pedra seca tanca el depòsit per la part sud o exterior, encara que aprofita també algunes roques que es van desprendre del cingle per a cercar el perímetre pels dos extrems. A la part nord la construcció queda delimitada per la roca, la qual, encara que parcialment, li serveix també de sostre.

La fondària del clot és de 0,8 m, des de la base del mur, i l'alçària d'aquest és d'1,4 m; per la qual cosa la profunditat del ventisquer, des de la part més elevada del mur, és de 2,2 m.

Al centre d'aqueix mur hi ha una obertura d'accés d'1 m d'alçària i de 0,8 m d'amplària a la part exterior i 0,5 m a la part interior. La part superior de l'obertura està rematada per una pedra de grans dimensions que li serveix de llinda.

Plànol de situació dels ventisquer del Recuenco

Plànol del ventisquer I

VENTISQUER II

Accés. Des de Xodos, buscarem la pista forestal que va fins a la muntanya de Penyagolosa, per la part superior del poble. Des de l'inici de la pista, recorrerem 340 m (altres 170 m des d'on naix la senderola de la font del Recuenco), i a mà dreta veurem una marca roja que assenyala la senda que puja fins a l'àrea superior de la cinglera per aquest sector. Seguirem els senyals rojos fins arribar a una roca foradada, amb un mur de pedra que tanca l'obertura redona a mitja altura; aquí ens desviarem per la part dreta de la senda, i a uns 20 m, entre les alzines, sota el penya-segat, veurem l'accés a l'abric que forma una gran esclatxa on va ser construït el ventisquer.

VALORACIÓ. L'indret on va ser bastida aquesta gelera mereix una visita; tanmateix, encara que l'accés no té cap dificultat, no és fàcil de localitzar.

TOPONÍMIA. Rep el nom de l'indret on va ser bastit: el cingle del **Recuenco**.

CARACTERÍSTIQUES. Ventisquer que va ser construït a l'interior d'un abric molt ombrívol format en una gran esclatxa originada pel despreniment de grans blocs de roca i la paret del sector nord-sud del cingle del Recuenco.

A l'abric s'accedeix per la part sud, per l'espai que queda habilitat entre el penya-segat i la roca d'enormes dimensions despenjada de l'esclatxa. Una roca divideix l'entrada en dues parts: per l'esquerra, mitjançant una petita

Vista del ventisquer II

rampa, accedim a l'interior del clot del ventisquer; per la dreta, a la plataforma que voreja el mur del ventisquer. Aquesta plataforma, de 15 m de llargària, que sembla que va poder ser curullada amb la terra que es va extraure del clot de la gelera, té una amplària que oscil·la entre els 2,6 m, a la part nord, i els 0,4 m a la part central.

El ventisquer, de forma irregular, queda delimitat per la paret del penya-segat, a la part oest, i un mur de pedres dels entorns, travades amb tècnica de pedra seca, de 0,5 m de gruix, que aprofita també algunes roques procedents del desprendiment. El mur, força deteriorat a hores d'ara, tan sols sobresurt del nivell de la plataforma a la part central, on s'eleva 1 m sobre aqueixa.

La llargària del depòsit és d'uns 13 m, mentre que l'amplària oscil·la entre els 4,1 m i els 3,6 m. La profunditat màxima del clot no supera els 1,5 m.

L'abric té una obertura de gran dimensions a la part nord, que s'aboca a la valleta de la font del Recuenco.

HISTÒRIA. Els ventisquers del Recuenco degueren ser uns dels molts que van bastir els nevaters que abastien la ciutat de Castelló.

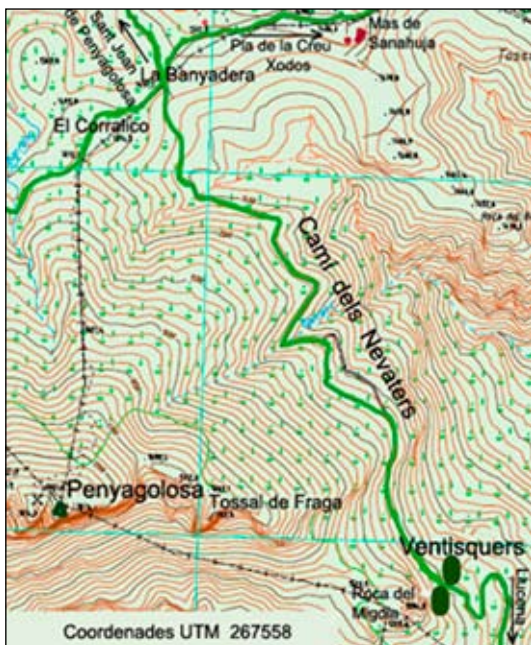
ELS VENTISQUERS DE FRAGA

LOCALITZACIÓ. Al vessant nord-est del pic de Penyagolosa, a frec del camí dels Nevaters, que baixa des de Penyagolosa fins a Lluçena, a 1.450 m d'altitud.

ACCÉS. Des del santuari de Sant Joan, agafarem la pista forestal que puja fins al pic i, en arribar a la replaça de la Banyadera, seguirem la pista que baixa fins a Lluçena, coneguda com camí dels Nevaters. Després de recórrer 2,5 km, a mà dreta i a mà esquerra de la pista veurem els dos ventisquers.

VALORACIÓ. Malgrat que es tracta de dues geleres molt rudimentàries i, a més, parcialment enderrocades, sobretot la de l'esquerra del camí (ventisquer II), paga la pena la visita.

TOPONÍMIA. Aquests clots de neu sempre han estat coneguts com **els ventisquers de Fraga**. És probable que el topònim estiga relacionat amb la proximitat al **tossal de Fraga**.

Situació dels ventisquers de Fraga

CARACTERÍSTIQUES. El **ventisquer I**, situat a la part dreta del camí dels Nevaters, és el que està relativament més ben conservat. El perímetre del depòsit és irregular, i presenta un diàmetre màxim (est-oest) d'uns 14 m; mentre que el diàmetre nord-sud mesura uns 8,9 m. La profunditat màxima del ventisquer, molt curullat de terra, pedres i vegetació, especialment pins, no supera a hores d'ara l'1,5 m. Cal dir que el clot excavat és quasi nul, i, la fondària, li la dona el mur que el circumda.

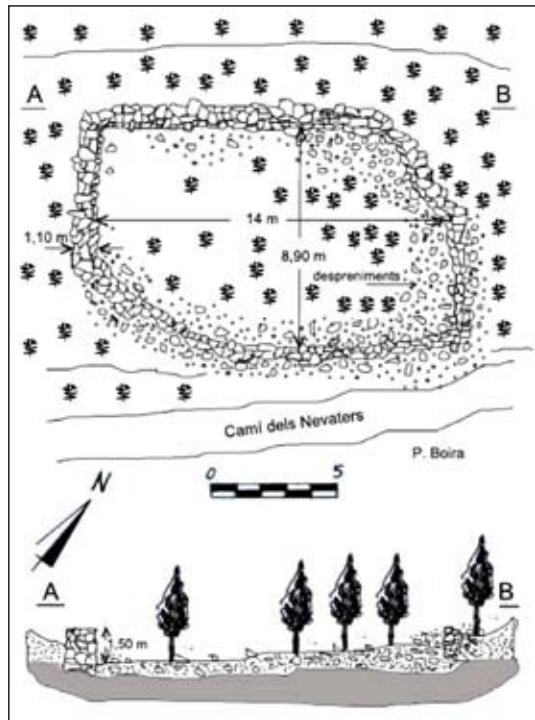
El mur del clot, parcialment enderrocat, sobretot a les parts nord, est i sud-est, no sobresurt del terreny que l'envolta, en cap punt del perímetre, més d'1,2 m; i té un gruix màxim d'1,1 m. És de carreus de pedra calcària dels entorns lligats amb tècnica de pedra seca. Cal dir que la construcció aprofita també alguns afloraments de roques per a tancar el perímetre.

No s'aprecien obertures d'accés.

El **ventisquer II**, situat a la part esquerra i en un àrea inferior del camí, es troba totalment enderrocat, i fins i tot és quasi impossible reconèixer-ne la forma original; era de dimensions més reduïdes que el ventisquer I, encara que el perímetre era també irregular. A la part nord-oest trobem encara restes del mur, d'1 m d'amplària i una altura d'1,3 m. També és de pedra calcària dels entorns travada amb tècnica de pedra seca.

HISTÒRIA. Encara que res no podem dir sobre la data de construcció d'aquests ventisquers, cal pensar que poden ser alguns dels que posseïen a la muntanya de Penyagolosa, l'any 1663, els lluceners Josep Colom i Jacint Monfort;¹⁶ o dels que asseguraven, l'any 1670, que bastirien els susdits veïns de Lluçena.¹⁷

És molt probable que aquests ventisquers ja estigueren abandonats a la segona meitat del segle XIX.

Plànol del ventisquer de Fraga I

16. ÍDEM. *Judiciari 1635-1637; Ibidem.*

17. ÍDEM. *Escriptures de la Vila 1668-1671*, 12 de febrer de l'any 1670.

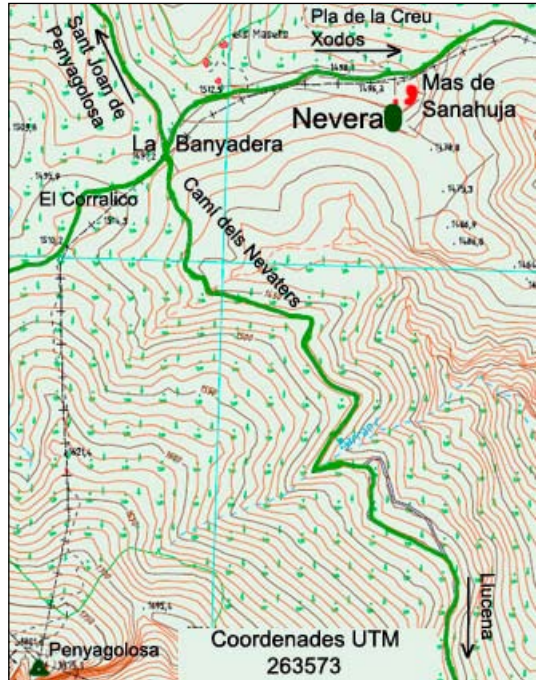
LA NEVERA DEL MAS DE SANAHÜJA

LOCALITZACIÓ. Al mas de Sanahüja, a uns 50 m, a la part dreta, de l'edifici principal del mas, adossada al que degué ser un edifici auxiliar, a 1.480 m d'altitud.

ACCÉS. Des del santuari de Sant Joan agafarem la pista forestal que puja fins al pic i, en arribar al replà de la Banyadera, seguirem la pista forestal que gira a mà esquerra, en direcció nord-est, i després de recórrer uns 500 m arribarem al mas de Sanahüja. La nevera es troba adossada a un edifici auxiliar del mas que hi ha a la part dreta, a uns 50 m de l'edifici principal.

VALORACIÓ. Malgrat que la nevera es troba enderrocada, la visita al mas és d'un cert interès.

TOPONÍMIA. Rep el nom del mas on va ser bastida: **el mas de Sanahüja**. Tanmateix, és molt probable que aquest no siga el nom antic del mas ni de la nevera.

Plànol de situació de la nevera del mas de Sanahüja

Nevera del mas de Sanahüja. Al fons el mas

CARACTERÍSTIQUES. Depòsit de neu de planta quadrada, de 7 m de costat. La construcció es troba a hores d'ara força arruïnada, encara que podem apreciar –no sense dificultat– la planta de la nevera adossada a un edifici auxiliar del mas, probablement una pallissa.

A hores d'ara, la profunditat del pou oscil·la entre els 0,5 m i 1 m, encara que degué ser molt superior, atesa la gran quantitat de terra, pedres i vegetació que hi ha.

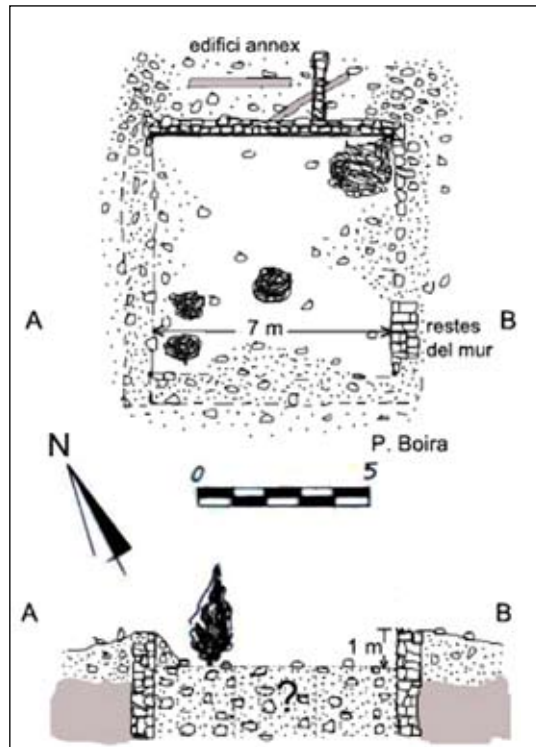
El mur interior del pou, que no sobresurt a hores d'ara del terreny que l'envolta, és de maçoneria de carreus de pedra calcària lligats amb morter de calç, amb un arrebossat interior. Els cantons interiors del depòsit estan arrodonits, com a la nevera del Comte, amb la qual té una gran similitud constructiva.

En l'estat actual no podem apreciar obertures o portes; tanmateix, sabem que tenia coberta.

Sembla que els carreus de pedra dels murs de la nevera, quan aquesta ja havia perdut el seu ús natural, van ser reutilitzats per a bastir alguna dependència del mas de Sanahüja.

HISTÒRIA. Encara que res no podem assegurar, és molt probable que la nevera del mas de Sanahüja siga una de les dues neveres mencionades a l'informe que, l'any 1702, va presentar el jurat i notari de Castelló Pere Brea sobre si havia nevat al massís de Penyagolosa, en el qual s'esmenten, a més de la nevera del Comte, les de Pero Renovell i Gaspar Rovira.¹⁸

També hi ha la possibilitat que fóra la nevera que lluceners Josep Colom i Jacint Monfort posseïen al massís de Penyagolosa, esmentada als contractes d'arrendament de la provisió de neu signats pel Consell de la Vila de Castelló amb els susdits Colom i Monfort l'any 1663 («si cas serà que no caurà, en lo dit temps, neu competent en Peñagolosa per a poder omplir les cases y los dits arrendadors hauran replegat alguna quantitat de neu **en la casa y nevera que tenen pròpia**, o en ventisquers en dita montaña [...]»);¹⁹ i l'any 1670

Plànol de la nevera del mas de Sanahüja

18. ÍDEM. *Judiciari 1701-1704; Ibidem.*

19. ÍDEM. *Escriptures de la Vila 1662-1665*, 15 de febrer de l'any 1663.

(«[...] l'hajen de donar la dita neu, així **de la sua nevera** y de la nevera del Conde o dels alventisquers que faran de Penagolosa [...]»).²⁰

EL VENTISQUER DEL PILÓ

LOCALITZACIÓ. A l'esquerra del cim del Penyagolosa, a 1.800 m d'altitud.

ACCÉS. Des de la Banyadera, continuarem per la pista de la dreta, i arribarem al replà del Corralico. Des d'aquí iniciarem la pujada al cim del Penyagolosa, i a mà esquerra del pic veurem una petita llima on, ateses algunes informacions orals recollides per Jorge Cruz, va ser bastit un ventisquer, del qual no queda cap resta material a hores d'ara.

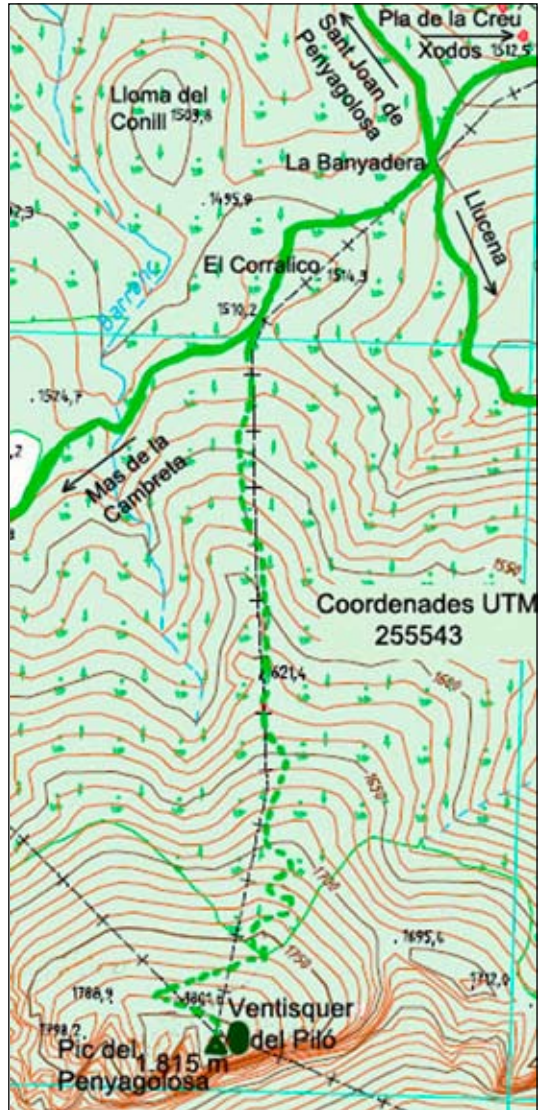
VALORACIÓ. Malgrat que la pujada al cim del Penyagolosa és gratificant, del ventisquer no trobarem ni tan sols les despulles.

TOPONÍMIA. Cal suposar que el topònim ve del **piló** que marca el cim del Penyagolosa.

CARACTERÍSTIQUES. Res no sabem sobre la tipologia d'aquesta gelera, atès que no s'han conservat restes de la construcció.

Tanmateix, cal pensar que degué ser molt rudimentària.

HISTÒRIA. Cal suposar que aquest ventisquer degué ser un dels que van construir els avitualladors de neu de Castelló des de finals del segle XVII.

Plànol de situació del ventisquer del Piló

20. ÍDEM. *Escriptures de la Vila 1668-1671*, 12 de febrer de l'any 1670.

El terme de Villahermosa del Rio

LA NEVERA DEL COMTE O DEL MAS DE PENYAGOLOSA

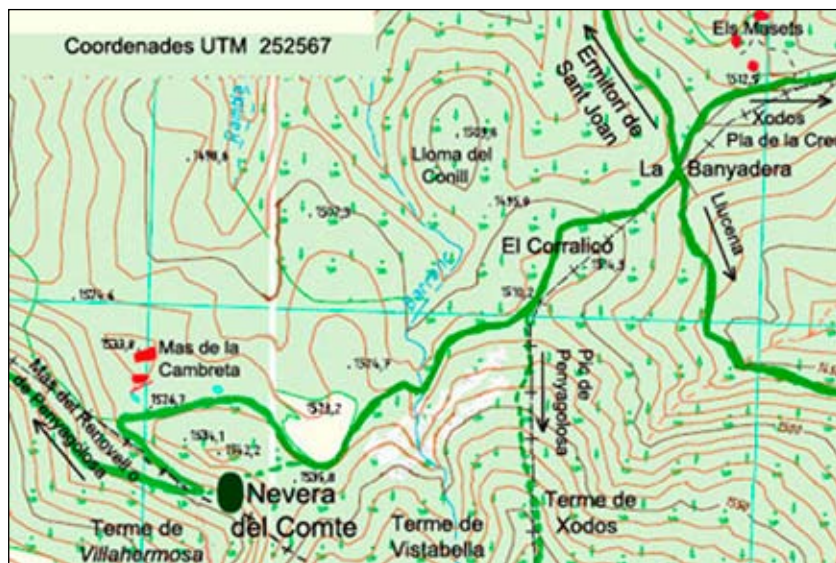
LOCALITZACIÓ. A pocs metres de la pista que va fins al mas de Penyagolosa, prop del mas de la Cambreta, a 1.510 m d'altitud.

ACCÉS. Des del Corralico, seguirem la pista forestal que va fins al mas de la Cambreta i el mas de Penyagolosa. Després de passar el mas de la Cambreta el camí, en descens, gira cap a l'esquerra, i després cap a la dreta; en aquest segon revolt, a mà esquerra, veurem una senderola que ens portarà fins a la nevera. També podem accedir si uns 100 m abans d'arribar al mas de la Cambreta ascendim fins a la lloma que hi ha a mà esquerra del camí, on veurem trinxeres de la Guerra Civil Espanyola, i des d'aquí descendim pel vessant que mira cap al sud-oest. La nevera és a l'àrea inferior del marge de l'antic camí.

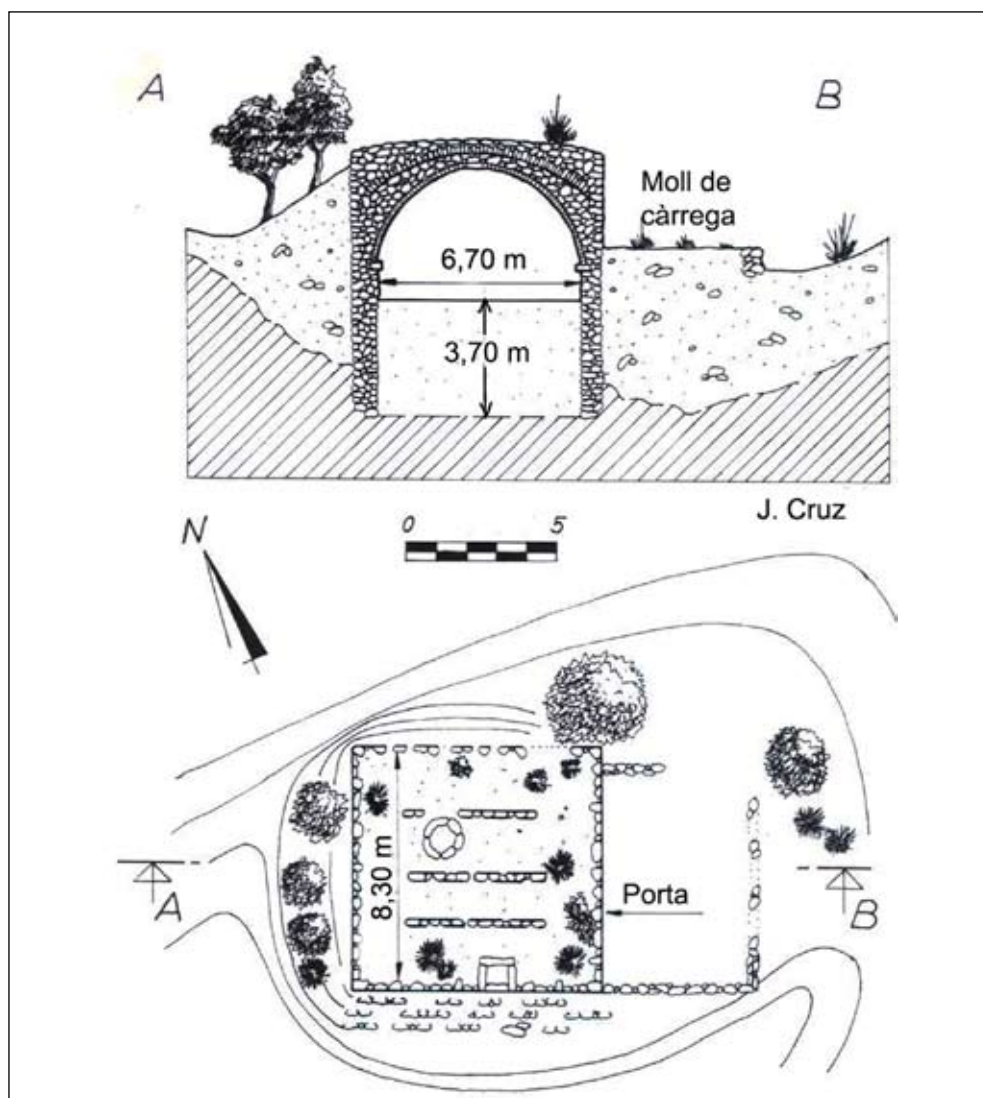
VALORACIÓ. La nevera del Comte pot ser una de les millor conservades de la província de Castelló, malgrat que el pou es troba totalment ensorrat. L'interior és força interessant. Tanmateix, a hores d'ara ha estat tancada pel propietari de la finca, i no podem admirar-ne l'interior.

TOPONÍMIA. Rep el nom de la nissaga que la va bastir: **el comte d'Aranda**. També es coneguda com **nevera del mas de Penyagolosa** per estar ubicada als terrenys d'aquesta masada. Atesa la seua proximitat, també se l'anomena **nevera del mas de la Cambreta**.

CARACTERÍSTIQUES. Depòsit de planta quadrada de 8,3 m de costat a l'exterior. A les parts nord i sud, està rodejada per un talús artificial molt colonitzat per la vegetació. A la part est, hi ha una plataforma de 5 m d'amplària que

Plànol de situació de la nevera del Comte

Plànol de la nevera del Comte

permetia l'accés a la porta de la nevera i servia de moll de càrrega. El mur aeri és de maçoneria de carreus de pedra calcària lligada amb morter de calç.

L'interior de la nevera és també de planta quadrada de 6,7 m de costat. L'angle del cantons està arrodonit. Els quatre murs presenten uns buits per a encaixar bigues que degueren servir de bastida per a construir la coberta; poc probable és que la seua utilitat fóra la de permetre el bastiment d'una falsa coberta quan el depòsit no es trobava completament ple.

La coberta és una volta de mig canó construïda amb carreus de pedra molt acurats que descansen, mitjançant diaframes de maçoneria de pedra, en dos

arcs de mig punt, bastits amb carreus de pedra calcària molt ben treballats, perpendiculars entre sí. L'altura actual del depòsit és d'1,50 m fins on comença a tancar-se la volta i de 4,5 m fins al punt més alt.

Cal dir que, a hores d'ara, el pou es troba ensorrat pels sediments aportats per un petit canal que drena una part del vessant superior, el qual penetra per la porta lateral. La profunditat del pou era d'uns 3,7 m des del nivell inferior de la porta lateral.

L'única porta d'accés s'obri a la part est, i va ser bastida amb carreus de pedra molt acurats; destaca la llinda, que és d'una sola peça. La part inferior de la porta i part del mur estan derruïts per l'aigua que penetra des de l'exterior. Els pujants de la porta tenen uns buits per a encaixar un forrellat.

A la plataforma superior, s'obrin dues boques zenitals: una, circular, d'1 m de diàmetre i amb el brocal format per quatre carreus de grans dimensions; l'altra, quadrada, adossada al mur de la part sud.

El mes de juliol de l'any 2010, el propietari de la finca del mas de Penyagolosa, on està ubicada la nevera, va procedir a tancar la porta lateral i les obertures zenitals per impedir l'accés a l'interior del depòsit.

HISTÒRIA. La nevera del Comte o de Penyagolosa degué ser bastida l'any 1602 o 1603, i era propietat del comte d'Aranda. Al contracte d'arrendament del forniment de neu de la capital de la Plana de l'any 1604, llegim per primera vegada que la neu que es portarà a Castelló és de la casa de Penyagolosa,²¹ la qual identifiquem amb la nevera del Comte.

El 28 de desembre de l'any 1613, davant del notari Lluís Salvador, la vila de Lluçena va atorgar capbreu a favor «del Excelentísimo Señor Don Antonio Ximénez de Urrea, Conde de Aranda [...] Señor de la Tenencia de Alcalatén [...] lo cual es del tenor siguiente: Primeramente es de su Señoría Ilustrísima la nevera y casa de nieve, que es situada en el término y distrito de la dicha villa de Lucena, la qual arrienda, su Señoría Ilustrísima, a su aprovechamiento, como señor de ella [...]».²²

Cal dir que la nevera no es localitza al terme de Lluçena, sinó al de Villahermosa, a frec de la ratlla del terme de Vistabella. Tanmateix, és cert que els límits municipals actuals no coincideixen amb exactitud amb les línies divisòries del segle XVII, per la qual cosa se suposava que la nevera del Comte havia estat bastida al terme de Xodos (el qual arriba a hores d'ara fins a escassos metres del depòsit de neu), com ho afirma en un informe de l'any 1702 el notari i jurat castellanenc Pere Breva: «[...] la nevera nomenada del Conde, que està cituada en dit terme de Chodos [...]».²³

És necessari aclarir que el llogaret de Xodos, amb el terme municipal, fou annexionat per la voluntat dels veïns al de Lluçena l'any 1438, per la qual cosa

21. AMC. *Protocolos notariales del notari Francesc Jover*, 24 de maig de l'any 1604.

22. AM LLUCENA. *Ibidem*.

23. AMC. *Judiciari 1701-1704; Mà de Consells; Segona mà de consells de la vila de Castelló de la Plana de l'any 1701 finint en l'any 1702*, 14 de març de l'any 1702.

es va convertir en un *carrer* de la vila de Llucena fins a l'any 1616, data en la qual es va signar una nova concòrdia de segregació dels dos termes.²⁴ Atés aquest aclariment, la nevera del Comte d'Aranda s'ubicava l'any 1613, amb caràcter general, al terme municipal de Llucena.

Sembla que durant la primera meitat del segle XVII, la nevera del Comte era coneguda com **la casa de neu de Penyagolosa**, tal com figura al contracte ja esmentat de l'any 1604; o a la proposta que el mes d'agost de l'any 1610 va fer el mercader de Vinaròs Jaume Blasco per a fornir de neu la vila de Castelló després que se l'obligara a proveir les tropes del comte de Benavent, des de Vinaròs fins a València. Blasco va argumentar que «per quant té manifesta obligació a la present vila, y altres viles, no podia complir dita obligació, per quant li faltarà la neu; y que puix hy havia altres persones que tenien neu, manassen provehir de dita neu per al dit señor conte de Benavent, e que si fos precís manaren donar-li neu de **la casa de Penyagolosa**, tantes quantes càrregues ell gastaria de la casa de Vistabella en servisi del dit señor conte de Benavent».²⁵

No serà fins a l'any 1670, al contracte que van signar els lluceners Josep Colom i Jacint Monfort per a avituallar de neu la capital de la Plana, quan es farà menció per primera vegada de la nevera del Comte, atés que en una de les condicions s'especificava que «[...] l'hajen de donar la dita neu, així de la sua nevera y de **la nevera del Conde** o dels alventisquers que faran de Penagolosa [...]».²⁶ Tanmateix, serà en un informe de l'any 1702 fet pel notari i jurat castellanenc Pere Breva per a determinar si havia nevat a Penyagolosa on trobarem notícies interessants sobre la nevera del Comte.²⁷ Pere Breva es va desplaçar el dia 14 de març fins a Penyagolosa i va alçar acta amb el que li van dir alguns veïns de la zona, entre els quals eren Blai Rovira, llaurador de Vistabella, i Jaume Monfort, pare de la mateixa vila; els quals li van assegurar que no havia nevat a la vila de Vistabella, però que havien oït dir als habitants de **la masada que hi havia molt prop de la nevera del Comte** que, en aquell indret, sí que havia nevat. Tot seguit recollia les notícies següents: «[...] se'n pujà amunt a la falda [l'avituallador Cristòfol Herrera], y més al costat a dita nevera, serra de Peñagolosa que distarà de dita nevera cossa d'un quart de camí [...] y havent medit així l'alsada de la neu que dit Errera a possat en aquella, a trobat, ell testimoni, que ni a **setge pams en alsada**, y havent així mateix passat a examinar lo que **tendria d'amplària y llergària dita nevera**, a trobat que d'aquella **trenta pams en quadro**». Aquestes mesures de la nevera del Comte ens donen una amplària aproximada de 6,7 m i una profunditat de 3,65 m.

24. ESCRIG FORTANETE, J. (COORDINADOR). *Monogràfica de Llucena (l'Alcalatén)*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, 2000, p. 242-243.

25. AMC. *Judiciari 1608-1611; Mà de Judiciari; Primera mà de judiciari dels jurats de la vila de Castelló de la Plana de l'any 1610*, 25 d'agost de l'any 1610.

26. ÍDEM. *Escriptures de la Vila 1668-1671*, 12 de febrer de l'any 1670.

27. ÍDEM. *Judiciari 1701-1704; Ibidem*.

Nevera del Comte. Detall de la porta d'accés

La nevera del Comte degué pertànyer sempre a la família dels comtes d'Aranda, els quals l'arrendaven al millor postor.

Aquesta nevera degué emmagatzemar neu fins a l'inici del segle xx, i la seua propietat degué anar paral·lela a la del mas de Penyagolosa, als terrenys del qual s'ubica.

NOTA: Els gràfics i fotos són de l'autor.

Edita: L'Argivello, associació cultural, Xodos. Disseny portada: Amat Bellés
Consell de redacció: Artur Aparici (director), Gustau Muñoz, Amat Sánchez, Carme Puig
Correcció lingüística: Cèsar Mateu
Imprimeix: Paperam impressions, Verge de la Balma, 21, Castelló de la Plana
Dipòsit legal: CS-239-2008
Foto portada: Penyagolosa nevada. Foto de l'autor